

ԿԱՆԱՅՔ ՀԱՅ ԳԱՀԻՆ

ՈՒ

ԴՐԱՄԻՆ ՎՐԱՅ

Կանայք նստած են հայ գահին վրայ երեք թագաւորութեանց ընթացքին ու պատկերուած են հայ դրամին վրայ չորս իշխանութեանց շրջաններուն մէջ:

Ա. Երատոյ թագուհին, Արտաշէսեան հարստութիւն:

Բ. Իոթափէ թագուհին, Կոմմագենէի հայկական թագաւորութիւն:

Գ. Զապէլ թագուհին, Ռուբինեան հարստութիւն:

Դ. Գեղանի հայուհին, Հայաստանի Հանրապետութիւն:

Երատոյ թագուհին (2 ն.թ. - Յ.թ. 1)

Տիգրան Մեծի (95-56 ն.թ.) մահով եւ Արտաւազդ Բ.ի (56-34 ն.թ.) դաւաճանութեամբ բանտարկուելով եւ զիստուելով, Հայաստան կորսնցուց իր նախակին հզօրութիւնը եւ սկսաւ ենթարկուիլ Պարթևասանի կամ Հռոմի ազգեցութեան: Արտաշէս Բ.ի (30-20 ն.թ.) եւ Տիգրան Գ.ի (20-8 ն.թ.) յաջորդականութիւնները քաղաքական դէպքեր էին Հայաստանը ենթարկելու եւ պահելու հռոմէական կամ պարթեւական քաղաքական ծիրին մէջ¹:

Արտաշէսեան հարստութեան վերջաւորութեան մօտ, Տիգրան Գ.ի մահէն ետք (18 ն.թ.), Հայաստանի գահին կը բարձրանայ Տիգրան Դ. եւ իր խորթ քոյլը, Երատոյ թագուհին, որ նաեւ իր կինն էր: Տարբեր մայրերէն ծնած եղբօր եւ քրոջ ամուսնութիւնը թոյլատրելի էր ըստ զրադաշտական կրօնի²:

1. ՄԱՆԱԿԱՆԴԵԱՆ Յ., ՔԱՅԱԿԱՅ տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեամ, Երեւան, 1945, հատոր Ա., էջ 284-294:
2. ՄԱՆԱԿԱՆԴԵԱՆ Յ., էջ 295-298:

Սինչ այդ Հայաստանի մէջ կը զօրանայ պարթեւներու ազդեցութիւնը, հակառակ անոր, որ Պարթեւաստան զինուորական տեսակէտով չէր կարող օգնել Հայաստանին, պայքարելու համար հոռմէացւոց դէմ: Տիգրան Դ.ի եւ Երատոյի գահ բարձրանալը կը կատարուի առանց Հռոմի հաւանութեան եւ կը խախտէ Հռոմի գերիշխանութիւնը Հայաստանի մէջ: Հայաստան կարողութիւն չունենալով առանձին դիմագրաւելու Հռոմէական լէգէններուն, Տիգրան կը ծրագրէ ճամբորդել Սիւրիա, հանդիպիլ Օգոստոս կայսեր ներկայացուցիչին ու հոն կնքել դաշինք մը: Սակայն Յ.Ք. 1 թուականին հիւսիսի բարբարոսներուն դէմ մղուած պատերազմի ընթացքին կը սպաննուի:

Դրամագիտական տուեալներ գոյութիւն ունին հաստատելու այն տեսակէտը, թէ Տիգրան Դ. եւ Երատոյ միատեղ կառավարած են Հայաստանը: Նորայայտ երկու տեսակ պրոնզէ դրամներուն վրայ պատկերուած է Տիգրանի եւ Երատոյի զոյգ նկարները³: Հետաքրքրականը ա'յն է, որ Տիգրան Դ.ի ա'յլ պրոնզէ դրամի մը վրայ (ուր Տիգրանի կիսանդրին պատկերուած է առանձին)⁴ ու այս դրամներուն պատկերագրութեան ու խորագրութեան ձեւերը իրարու շատ կը նմանին: Շրջագրութեան հայերէն թարգմանութիւն՝ «Ալքայ Տիգրանի Մեծի»:

1. Ակողմ. Տիգրան Դ. թագաւորին Երատոյ թագուհիին զոյգ գլուխները դէպի աջ: Ծաղկեպսակ շրջափակ:

Բեկողմ. Բախտը նստած է դէպի աջ եւ ձախ ձեռքով կը բռնէ ամաթեղիւր մը, աջով՝ խաչաձեւ նշան մը: Յունատառ խորագրութիւնը աջին՝ ՎԱΣΙΛΕΩΣ/ΤΙΓΡԱՆΟΥ ձախին՝ ՄԵΓԱԼΟΥ: Ամաթեղիւրի ներքեւ ու աթոռի ետին՝ ՏԵԿ տառերը (77, 21, 43):

Պղինձ, տրամագիծ 17 մմ, ծանրութիւն 5.12 կրամ:

2. Ակողմ. Տիգրանի եւ Երատոյի զոյգ գլուխները թիւ 1ի նման:

Բեկողմ. Դէպի աջ քառասմբակ արշաւող ձիու մը կուրծքը: Յունատառ խորագրութիւնը աջին՝ ՎԱΣΙΛΕΩΣ/ΤΙΓΡԱՆΟΥ, ձախին՝ ՄԵΓԱԼΟΥ: Ձիուն ներքեւ՝ TCV տառերը (77, 114, 124):

Պղինձ, տրամագիծ 15.5 մմ, ծանրութիւն 4.65 կրամ:

3. ՊՏՈՒԿԵԱՆ Զ., Արտաշէսան հարստութեան դրամները [յետ այսու ԱՀԴ], Վիեննա, 1983, էջ 36-37 եւ ցուցակագրութիւն էջ 35, թիւ 161-162, տախտակ 8: NERCESSIAN Y.T., Armenian Coins and Their Values [յետ այսու ACV], Լոս Անճելը, 1995, էջ 85-86, թիւ 178-179, տախտակ 13:
4. ՊՏՈՒԿԵԱՆ Զ., ԱՀԴ, էջ 33-35 եւ ցուցակագրութիւն էջ 32-34, թիւ 148-159, տախտակ 7: NERCESSIAN Y.T., ACV, էջ 82-84, թիւ 155-173, տախտակ 12-13:

Նրատոյ քագուիին (Յ.Ք. 6)

Տիգրան Դ.ի մահէն ետք, հռոմէացի Կայոս Կեսար Հայաստանի գահին վրայ նստեցուց Աստրպատականի Արիոբարզան թագաւորը: Հայ իշխաններ եւ հականորմէական խումբը ապստամբեցաւ: Կայոս Կեսար ճգմեց ապստամբութիւնը գէնքի ոյժով: Կոփւներու ընթացքին Կայոս Կեսար վիրաւորուեցաւ: Երկու տարի ետք, Արիոբարզանը մահացաւ պատահական մահով: Օգոստոս կայսեր հաւանութեամբ Հայաստանի գահը կը տրուի Արիոբարզանի որդիին՝ Արտաւազդին, որ նոյն ատեն Աստրպատականի թագաւոր էր: Արտաւազդ Դ.ի գահակալութեան շրջանին հայեր դարձեալ կ'ապստամբին ու օտարազգի թագաւորը կը սպաննուի:

Արտաւազդ Դ.ի սպանութենէն ետք, Օգոստոս կը չանայ բաւարել ապստամբ հայերը եւ իբրև թագաւոր՝ Հայաստան ուղարկեց Տիգրան Ե. (Յ.Ք. 6), որ շառաւիդ կը համարուէր հայ արքայական տոհմին: Տիգրան Ե.էն մեզի հասած երկու պղնձեայ դրամներու ետին դրուագուած է Երատոյ թագուհիին կիսանդրին, թերեւս սիրաշահելու համար հայ ժողովուրդին համակրանքը:

Պրոնզէ դրամներ գոյութիւն ունին, որոնց վրայ պատկերուած են Տիգրան Ե. եւ Օգոստոս կայսրը⁵: Միեւնոյն ատեն կան պրոնզէ ա՛յլ դրամներ, որոնց վրայ պատկերուած են Տիգրան անունով միապետ մը եւ Երատոյ թագուհին: Սակայն այս երկու տեսակ դրամներուն վրայի Տիգրանի պատկերատիպերը իրարու նման են: Ահա այս պատճառաւ, դրամագէտ Զարեկ Պտուկեան աւելի յարմար նկատեց վերջերս վերագրել այս պրոնզէ դրամը Տիգրան Ե. եւ Երատոյ թագուհիին⁶: Նախապէս դրամագէտներ տուած էին այս դրամը Տիգրան Դ.ին, Երատոյ թագուհիին եղարը⁷: Երջագրութեանց հայերէն թարգմանութիւն՝ 3) «Արքայից Արքայ Տիգրանին» / «Երատոյ՝ Քոյր Տիգրան Արքային». 4) «Արքայի Մեծի, Նոր Տիգրանին» / «Երատոյ՝ Քոյր Տիգրան Արքային».

3. Ակողմ. Հայկական խոյրով թագալրուած Տիգրան Ե.ի կիսանդրին դէպի աջ: Ցունատառ շրջագրութիւնը՝ BACIΛΕΩC BACIΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΗC:

Բեկողմ. Երատոյ թագուհիի կիսանդրին դէպի ձախ: Ցունատառ շրջագրութիւնը՝ EPATω BACIΛΕΩC ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ: Պղինձ, տրամագիծ 22 մմ., ծանրութիւն 7.00 կրամ:

5. ՊՏՈՒԿԵԱՆ Զ., ԱՀԴ էջ 38-39 եւ ցուցակագրութիւն էջ 36, թիւ 187, տախտակ 8: NERCESSIAN Y.T., ACV, էջ 87, թիւ 184, տախտակ 13:
6. ՊՏՈՒԿԵԱՆ Զ., ԱՀԴ էջ 38-39 եւ ցուցակագրութիւն էջ 36, թիւ 165-166, տախտակ 8: NERCESSIAN Y.T., ACV, էջ 87, թիւ 182-183, տախտակ 13:
7. BABELON E., *Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène*, Փարիզ, 1890, էջ 216, թիւ 30, տախտակ XXIX, թիւ 21: ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵԿ, Արտաշէսան հարստութեան

4. Ակողմ. Տիգրանի կիսանդրին թիւ Յի նման: Յունատառ շրջապութիւնը՝ BACIALEYC ΜΕΓΑΣ ΝΕΟΣ ΤΙΓΡΑΝΗΣ:
 Բեկողմ. Երատոյի կիսանդրին թիւ Յի նման: Յունատառ շրջապութիւնը՝ ΕΡΑΤΩ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ:
 Պղինձ, տրամագիծ 21 մմ.:

Խոքափէ բագուհին (Յ.Ք. 38-72)

Նախապէս Ծոփք եւ Կոմմագենէ⁸ Հայաստան երկրի մէկ մասն էին: Աշխարհազրականօրէն աւելի մօտ ըլլալով յունական հողամասերուն, Ծոփք եւ Կոմմագենէ ենթարկուեցան հին յունական մշակոյթի ազգեցութեան: Քրիստոս առաջ երրորդ դարու կէսին՝ Ծոփքաց աշխարհը եւ Կոմմագենէն Սելեւկիացւոց հարկադրանքով անջատուեցան Մեծ Հայքն եւ կազմեցին անկախ ինքնուրոյն թագաւորութիւն մը: Սամեսը կ'ընդունուի իբրեւ Ծոփքի հիմնադիր թագաւորը, զոր իր անունով հիմնեց Սամսաստ քաղաքը: Ապա, դարձեալ Քրիստոս առաջ երրորդ դարու վերաջաւորութեան կամ երկրորդ դարու սկիզբը, Սելեւկիացիք Ծոփքի թագաւորութիւնը տկարացնելու նպատակէն դըրդուած, անջատեցին Կոմմագենէն Ծոփքն եւ ստեղծեցին առանձին թագաւորութիւն մը⁹:

Հստ Կ. Թումանովի¹⁰, Սիկիլիոյ Դիոդորոսը արձանագրած է, թէ չուրջ 163 Ն.Ք. թուականին, «Որոնդեաններու ուրիշ մէկ շառաւիղը՝ Պտղոմէոս, Արսամէսի մէկ թոռը, ինքինքը թագաւոր հռչակեց Կոմմագենէի, որ մինչեւ այդ սելեւկեան նահանգ մըն էր, եւ հաստատեց արքունի տուն մը, որուն սերունդէն էր Անտիոքոս Ա.»:

Նեմրութիերան վրայ գտնուող Անտիոքոս Ա.ի դամբարանին պեղումները¹¹, զոր կատարուեցան քսաներորդ դարուն սկիզբները, մեծ լոյս սփոնցին այս շրջանի պատմութեան վրայ եւ սատարեցին արքայատոհմերու արիւնակցական կապերու ուսումնասիրման աշխատանքին մէջ¹²:

8. Հայկական Սովետական Համբագիտարան [յետ այսու ՀԱՀ], Երեւան, 1979, հատոր Ե., էջ 139-141.
 9. ՀԱՀ, հատոր Ե., էջ 542-543:
 10. ԹՈՒՄԱՆՈՎ Կ., Հայաստանի Որոնդեանները, Վիեննա, 1970, էջ 53:
 11. DORNER F. K. and GOEL T., Arsameia am Nymphaios: Die Ausgrabungen im Hierothesion des Mithradates Kallinikos von 1953-1956, Բեռլին, 1963: ԹՈՒՄԱՆՈՎ Կ., էջ 17-53; HONIGMANN E., Kommagene, սիւնակ 980-983:
 12. ԹՈՒՄԱՆՈՎ Կ., Ա. մաս, էջ 11-83:

Նեմրութ լեռան դամբարանին արձանագրութիւնները կանգնուած Անտիոքոս Ա.ի (69-34 Ն.Ք.) կողմէ, կը ցուցակագրեն թէ Անտիոքոս Ա. արիւնակցական կապ ունեցած է Հայաստանի Որոնդեաններուն եւ Աքեմենեաններուն հետ։ Նաեւ կը յիշատակեն Ծոփքի թագաւորները, որոնք սերտօրէն կապուած էին Հայաստանին։ Հիմնուած վերոյիշեալ տեղեկութեանց վրայ, պատմաբաններ կ'եզրակացնեն, թէ Կոմմագենէի ժողովուրդը եղած է հայ, իսկ իր առօրեայ խօսուն լեզուն՝ հայերէն։

Կոմմագենէի գահակալներէն մեզի հասած դրամներուն մեծամասնութեան պատկերատիպերը ունին հայկական բնոյթ՝ Միհրդատ Ա. Կալլինիկոս (96-70 Ն.Ք.), Անտիոքոս Ա. Թէոս (69-34 Ն.Ք.), Էպիփանոս եւ Կալլինիկոս (Յ.Ք. 72)¹³։

Անտիոքոս Դ. էպիփանոս (Յ.Ք. 38-72) Կոմմագենէի թագաւոր նշանակուեցաւ Հոռմի Կալիգուլա կայսեր կարգադրութեամբ։ Իր թագաւորութեան կցուեցաւ արեւելեան Կիլիկեան եւ Լիկաօնեան։ Անտիոքոս Դ. գահակալեց իր խորթ քրոջ եւ կնոջ Իոթափէին հետ միատեղ։ Հոռմ մեղաղղեց Անտիոքոսը պարթևներու հետ դաւադրութեան մեղակցութեամբ եւ Յ.Ք. 72 թուականին աքսորուեցաւ Հոռմ։

Անտիոքոսի եւ Իոթափէի հատած պղնձեայ դրամները առ հասարակ հետեւած են Հոռմէական պատկերագրութեան աւանդութեան։ Սակայն, տեղին է յիշել, թէ իրենց զոյտ որդիներու դրամներուն վրայ պատկերուած չ հայկական խոյրը։ Անտիոքոսի եւ Իոթափէի դրամները կտրուած են Կոմմագենէ (КОММАГИНОН), Լիկաօնիա (ΛΥΚΑΟΝΩΝ) եւ Կիլիկիոյ զանազան դրամահատարաններուն մէջ (АНЕМОҮРІЕОН, СЕЛИНОҮСІОНАН, ҚОРҮКІОТӨН, ЛАКАНАТӨН, ΣΕΒΑΣΤΗΝΩΝ)։ Դրամներուն արձանագրութիւնները առ հասարակ կը յիշեն տիրակալին կամ թագուհիին անունը, տիտղոսը եւ դրամահատարանը։

5. Ակողմ. Անտիոքոս Դ.ի կիսանդրին դէպի աջ, մաքուր ածիլուած, գլուխին ետեւ արքայական ժապաւէնը հանգուցուած է ու ապարօշի նման ծայրերը վար կ'իջնեն վիզն ի վար։ Յունատառ շրջագրութիւնը՝ [ANTIOCHΟΥ] ΕΠΙΦΑΝΗΣ։ Կիտաւոր շրջափակ։

13. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵՀ, Ծոփքի եւ Կոմմագենէի հայ թագաւորութեանց դրամները, Հունականական Անձելը, 1985, էջ 29-31 եւ 36-37, թիւ 20-27, տախտակ II: BABELON E., էջ 217-223, տախտակ XXX: BURNETT A., AMANDRY M., RIPOLLÈS P. P., *Roman Provincial Coinage*, Լոնդոն, Փարիզ, 1992, հասոր Ա., բաժին Ա., էջ 541-542, թիւ 3533-3537, տախտակ 141. էջ 561-564, թիւ 3701-3722, տախտակ 145-146. էջ 571-574, թիւ 3845-3867, տախտակ 147-148. էջ 579, թիւ 3918, տախտակ 149: NERCESSIAN Y. T., ACV, էջ 89-101, թիւ 187-243, տախտակ 14-17:

- Բեկողմ.** Իոթափէ թագուհիի կիսանդրին դէպի աջ, գլուխին ետեւ արքայական ժապաւէնը հանգուցուած է վարսակալով ու ապարօշի նման ծայրերը վար կ'իջնեն վիզն ի վար: Յունատառ շրջագրութիւնը՝ ANEMOYPIEON:
- Պղինձ, տրամագիծ 22 մմ.:
- 6. Ակողմ.** Անտիռքոս Դ.ի կիսանդրին դէպի աջ թիւ 5ի նման: Յունատառ շրջագրութիւնը՝ BAΣΙΛΙΕΥΣ ΜΕΓΑΣ....:
- Բեկողմ.** Իոթափէ թագուհին նստած իր գահին վրայ դէպի ձախ, ձախ ձեռքով բռնած է սկաւառակ մը, աջով՝ արքայական մական մը: Յունատառ խորագրութիւնը ձախին՝ BAΣΙΛΙΣΣΑ. աջին՝ ΙΩΤΑΠΗ. ներքեւը՝ ΣΕΒΑΣΤΗΝEN. գահին տակը՝ ΕΡ Ο Α:
- Պղինձ, տրամագիծ 23 մմ., ծանրութիւն 8.65 կրամ:
- 7. Ակողմ.** Իոթափէ թագուհիի կիսանդրին դէպի աջ, գլուխին ետեւ արքայական ժապաւէնը հանգուցուած է վարսակալով ու ապարօշի նման ծայրերը վար կ'իջնեն վիզն ի վար: Յունատառ շրջագրութիւնը՝ BACIΛICA ΙΩΤΑΠΗ ΦΙΛΑΔΕΛΦΟC: Կիտաւոր շրջափակ:
- Բեկողմ.** Կարիճ, դափնեպսակով շրջափակուած: Յունատառ շրջագրութիւնը՝ ΚΟΜΜΑΓΗΝΩΝ: Կիտաւոր շրջափակ:
- Պղինձ, տրամագիծ 30 մմ.:
- 8. Ակողմ.** Իոթափէ թագուհիի կիսանդրին դէպի աջ թիւ 7ի նման: Յունատառ շրջագրութիւնը՝ ΙωΤΑΠΗ BACIΛICCA: Կիտաւոր շրջափակ:
- Բեկողմ.** Արտեմիս հագած երկար պարեգօս, կանգնած դէպի աջ, ուսին վրայէն կապարծին մէջէն աջ ձեռքը նետ մը կը քաշէ. աջին՝ իր ոտքին քով՝ այծեղջիւր մը: Յունատառ խորագրութիւնը ձախին՝ CEΛIN/ΟΥCωN: Կիտաւոր շրջափակ:
- Պղինձ, տրամագիծ 17 մմ., 3.87 կրամ:
- 9. Ակողմ.** Իոթափէ թագուհիի կիսանդրին դէպի աջ թիւ 7ի նման: Յունատառ խորագրութիւնը ձախին՝ BAΣΙΛΙΣΣΑ. աջին՝ ΙΩΤΑΠΗ: Կիտաւոր շրջափակ:
- Բեկողմ.** Արու անձի մը մարմինը դէպի ձախ: Աջ ձեռքով կը բռնէ ծաղիկ մը, ձախով՝ արքայական մական մը: Յունատառ խորագրութիւնը՝ ANEMOYPIEON: Կիտաւոր շրջափակ:
- Պղինձ, տրամագիծ 21 մմ., 6.04 կրամ:

- 10. Ակողմ.** Իոթափէ թագուհիի շղարշապատ անդրին դէպի աջ: Յունատառ խորագրութիւնը ձախին՝ ՎԱՏԻԼԻՍՏԱ. աջին՝ ԻՕՏԱՓԻ: Կիտաւոր շրջափակ:
- Բեկողմ.** Ապողոնը կանգնած դէպի աջ, կ'արձակէ նետ մը դէպի աջ: Յունատառ խորագրութիւնը ձախին՝ ԿՈՐԿԻՉՈՒ: Կիտաւոր շրջափակ:
- Պղինձ, տրամագիծ 23 մմ., 7.09 կրամ:

Զապէլ թագուհին (Ց.Ք. 1219-1252)

Բագրատունեաց Հարստութեան կործանումէն ետք (1045) եւ Անիի Սելճուկներուն կողմէ գրաւուելէն յետոյ (1064), առաջին անգամ ըլլալով հայեր սկսան արտագաղթել Սեւ Շովի հիւսիսի շրջակայ երկիրները, Ռուսիա եւ Լեհաստան, ինչպէս նաև Բիւզանդիոնի հարաւարեւելեան մասերը: Բագրատունեաց վերջին թագաւորը՝ Գագիկ Բ. կը սպաննուի Կիզիստրա բերդին մէջ՝ 1079 թուականին:

Գագիկի մաշը Կիլիկիա հաստատուած հայերուն հրահրեց համախմբուիլ եւ Ռուբաէն իշխանի ղեկավարութեան ներքեւ հիմնելու համար Ռուբինեան հարստութիւնը¹⁴: Ռուբէն Ա.ի (1080-1095) յաջորդող ութիշխանները աւելի ընդարձակեցին ու ամրապնդեցին իրենց նոր հայրենիքը: Վերջին իշխանը՝ Պարոն Լեւոն Բ. (1187-1198), օծուեցաւ իրրեւ Ռուբինեան առաջին թագաւոր շնորհիւ իր եւ հայ ժողովուրդին ցուցաբերած անգերազանց օգնութեան համար, զոր իրենք ընծայեցին Խաչակիրներուն: Լեւոն Ա.ի (1198-1219) օծումը տեղի ունեցաւ 6 Յունուար, 1198 թուին Տարսոնի Ս. Սոֆիա տաճարին մէջ¹⁵: Իր թագաղրութեան համար Լեւոն ստացաւ երկու թագ, մին Գերմանիոյ Հենրի 2. կայսրէն, միւսը՝ Բիւզանդիոնի Ալեքսիս Գ. կայսրէն:

Լեւոն կազմակերպեց պետութիւնը, բանակը, դրամահատարանը, դատարանը, զարկ տուաւ առեւտուրի եւ պաշտպանեց իր երկիրը դաշնքներով: Իր ազգօգուտ արարքներուն համար ճանչցուեցաւ որպէս «Լեւոն Մեծագործ»:

Լեւոն մահացաւ (1219) գահը ժառանգ ձգած իր դուստր Զապէլին, որուն խնամակալը՝ Կոստանդին Պայլ, զինք ամուսնացուց Անտիոքի Պոհամունդ Դ.ի չորրորդ որդիին՝ Փիլիպոսսին հետ (1222): Փիլիպպոս ո՛չ միայն անհաւատարիմ եղաւ իր կատարած խոստումին, այլ սկսաւ կողոպտել արքունի գանձերը ու դրկել Անտիոք: Կոստանդին Պայլ զինք բանտարկեց, ուր Փիլիպպոս մահացաւ: Ապա կաթողիկոսի եւ իշխաններու հաւանութեամբ, դեռահասակ Զապէլ թագուհին

14. ԴԼ ՄՈՐԴԱՆ ԺԱԳ, Հայ ժողովուրդի պատմութիւնը, Պոսթըն, 1947, էջ 217:

15. ԴԼ ՄՈՐԴԱՆ ԺԱԳ, էջ 256:

կ'ամուսնացուի Հեթում իշխանին, որդին՝ Լամբրոնի Կոստանդին Պայլի¹⁶: Տարսոնի տաճարին մէջ տեղի կ'ունենայ հարսանիքն ու Հեթումի օծումը (1226)¹⁷:

Զապէլի ու Հեթումի ամուսնութեամբ վերջ կը գտնեն Ռուբինեան եւ Հեթումեան գերզաստաններու վէճերը ու Կիլիկիոյ արքունիքը աւելի կը զօրանայ: Հեթում եւ Զապէլ կը բախտաւորուին հինգ աղջիկ եւ երեք մանչ որդիներով, որոնց կրտսերը՝ կ'օծուի Լեւոն Բ. թագաւոր, 1270 թուականին:

Կոստանդին Պայլ արքայահօր ինամքին ներքեւ Հեթում թրծուեցաւ իբրեւ ճարտար ու հեռատես դիւանագէտ վեհապետ մը: Իր եղրօրը՝ Սմբատին կը վստահուի բանակին սպարապետութիւնը: Հեթում կը ճամբորդէ (1253) մինչեւ կեղրոնական Ասիոյ Կարակօրում քաղաքը՝ մոնղոլներուն հետ դաշինք կնքելու ու Կիլիկիան փրկելու համար շատ մօտալուս աղէտներէն: Այս երկարամեայ ճամբորդութիւնը իր կողմնակի ազգօգուտ ազդեցութիւնը կ'ունենայ Հայաստանին համար, թեթեւցնելով հայ ժողովուրդին տուրքերը ու եկեղեցիները զերծ պահելով հարկերէ: Հեթումի Կիլիկիա վերադարձը (1256) իր ժողովուրդին կողմէ կը դիմաւորուի մեծ ուրախութեամբ:

Հեթում կը թագաւորէ լրիւ 45 տարի, 1226-1271: Հեթում-Զապէլի հասարակ արծաթեայ դրամները (թիւ 11-14), ինչակս նաեւ նոյն տիպով՝ բայց աւելի հազուագիւտ կիսադրամները (թիւ 15-17), այս պատմական իրողութիւնը հաստատելու լաւագոյն մետաղեայ փոքրիկ յուշարձաններն են¹⁸: Ի յարգանս Հեթում թագաւորի, հոս պէտք է յիշել, թէ Զապէլ թագուհէին մահէն ետք (1252), Հեթում շարունակեց կտրել Հեթում-Զապէլի պատկերատիպով արծաթեայ դրամները: Կէս դրամները ունին աւելի փոքր տրամագիծ եւ հասարակ դրամին կէս ծանրութիւնը:

Հայ արծաթ դրամները իրենց արծաթի պարունակութեամբ մի-ջազգային շուկաներուն մէջ մրցած են արաբական աշխարհի արծաթ տիրհեմներուն հետ: Յայտնաբերուած միջնադարեան դրամագիւտերը կը վկայակոչեն, թէ հայ, արաբ, սելճուք եւ ա՛յլ միջերկրականեան երկիրներու արծաթէ դրամները միատեղ շրջանառութիւն կատարած են Մերձաւոր Արեւելքի մէջ¹⁹: Շրջագրութիւնները կը յիշեն թէ «Կարո-

16. ՏԵՐ ՆԵՐՍԵՍԵԱՆ Ա., «The Kingdom of Cilician Armenia», *A History of the Crusades*, by SETTON K. M., Ֆիլատելֆիա, 1962, հատոր Բ., էջ 630-659: ՀԱՀ, երեւան, 1980, հատոր Զ., էջ 332:

17. ԴԼ ՄՈՐԳԱՆ, էջ 263-264:

18. ՊՇՈՒԿԵԱՆ ՋԱՐՎՀ, Կիլիկիան Հայաստանի դրամները, Վիեննա, 1963, էջ 235-276, թիւ 842-1293, տախտակ 22-26: NERCESSIAN Y. T., ACV, էջ 128-132, թիւ 332-350, տախտակ 26-28:

19. FULCO W. J., «Monnaie de Tell Keisan», Revue Biblique, հատոր 92, թիւ 2, (Ապրիլ 1975), էջ 234-239, տախտակ 18-19:

դութիւն Ա[ստուծո]յ է» եւ «Հեթում թագաւոր Հայոց» է: Կլոր մետաղին վրայ երբեմն բաւարար միջոցի չգոյութեան պատճառաւ, փորագրիչը արձանագրութիւնները կրծատած է:

11. Ակողմ. + Զախին՝ կանգնած է Զապէլ թագուհին դէպի աջ, հանդիպահայեաց: Աջին՝ կանգնած է Հեթում թագաւորը դէպի ձախ, հանդիպահայեաց: Երկուքն ալ կը բռնեն երկար խաչ մը, պսակաւոր են ու ծածկուած արքայական զգեստներով: Շրջագրութիւնը՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆ Ա.Յ է: Կիտաւոր շրջափակ:

Բեկողմ. + Պսակաւոր հայկական առիւծ մը դէպի աջ կանգնած խաչ մը կը բռնէ: Շրջագրութիւնը՝ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՐ ՀԱՅՈՑ: Կիտաւոր շրջափակ:

Արծաթ, տրամագիծ 21 մմ., 2.88 կրամ:

12. Ակողմ. + Զապէլ եւ Հեթում գահակալները թիւ 11ի նման: Շրջագրութիւնը՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆ Ա.Յ: Կիտաւոր շրջափակ:

Բեկողմ. + Պսակաւոր հայկական առիւծ մը կը քալէ դէպի աջ եւ խաչ մը առիւծի ետին: Շրջագրութիւնը՝ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՐ ՀԱՅ: Կիտաւոր շրջափակ:

Արծաթ, տրամագիծ 20 մմ., 2.89 կրամ:

13. Ակողմ. + Զապէլ եւ Հեթում գահակալները թիւ 11.ի նման: Շրջագրութիւնը՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆ Ա.Յ: Կիտաւոր շրջափակ:

Բեկողմ. + Պսակաւոր հայկական առիւծ մը կը քալէ դէպի աջ, խաչ մը առիւծի ետին ու աստղ մը առիւծին տակը: Շրջագրութիւնը՝ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՐ ՀԱՅ: Կիտաւոր շրջափակ:

Արծաթ, տրամագիծ 22 մմ., 2.88 կրամ:

14. Ակողմ. + Զապէլ եւ Հեթում գահակալները թիւ 11.ի նման: Շրջագրութիւնը՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆ Ա.Յ: Կիտաւոր շրջափակ:

Բեկողմ. + Պսակաւոր հայկական առիւծ մը կը քալէ դէպի աջ, առանց խաչի կամ աստղի: Շրջագրութիւնը՝ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՐ Հ: Կիտաւոր շրջափակ:

Արծաթ, տրամագիծ 22 մմ., 2.81 կրամ:

15. Ակողմ. + Զապէլ եւ Հեթում գահակալները թիւ 11ի նման: Շրջագրութիւնը՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ Ա.Յ է: Կիտաւոր շրջափակ:

Բեկողմ. +Պսակաւոր հայկական առիւծ մը դէպի աջ կանգնած եւ խաչ մը կը բռնէ: Շրջագրութիւնը՝ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՑ: Կիտաւոր շրջափակ:

Արծաթ, տրամագիծ 16 մմ., 1.26 կրամ:

16. Ակողմ. +Զապէլ եւ Հեթում գահակալները թիւ 11ի նման: Շրջագրութիւնը՝ ԿԱՐՈՂՈԹ-ԻԻՆՆ ԱՅ է: Կիտաւոր շրջափակ:

Բեկողմ. +Պսակաւոր հայկական առիւծ մը կը քալէ դէպի աջ եւ խաչ մը առիւծի ետին: Շրջագրութիւնը՝ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՑ: Կիտաւոր շրջափակ:

Արծաթ, տրամագիծ 17 մմ., 1.40 կրամ:

17. Ակողմ. +Զապէլ եւ Հեթում գահակալները թիւ 11ի նման: Շրջագրութիւնը՝ ԿԱՐՈՂՈԹ-ԻԹԻՆ ԱՅ է: Կիտաւոր շրջափակ:

Բեկողմ. +Պսակաւոր հայկական առիւծ մը կը քալէ դէպի աջ, առանց խաչի կամ աստղի: Շրջագրութիւնը՝ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԽՈՐ: Կիտաւոր շրջափակ:

Արծաթ, տրամագիծ 17 մմ., 1.10 կրամ:

Գեղանի հայուհին (1918-1920)

Հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ չկայ աւելի չարաշուք օր մը քան 24 Ապրիլ 1915 թուականը: Թուրք իթթիհատականները իրենց հայ ժողովուրդի ցեղասպանութեան ծրագիրը ի գործ դրին առաջին համաշխարհային պատերազմին առիթէն օգտուելով: Յաջորդող մի քանի տարիներու ընթացքին՝ ամբողջ արեւմտեան Հայաստանը պարապուեցաւ իր հայութենէն: Հայութեան մէկուկէս միլիոնը ջարդուեցաւ, իսկ մնացածը տարագրուեցաւ Սիրիոյ անապատները, ուր ստոյգ մահ կը սպասէր մեծամասնութեան համար:

Կովկասահայութիւնը ոռուական բանակին մէջ կը ջանար արագ յառաջնադացումով ազատել ջարդերու ենթարկուած հայկական գաւառները: Կովկասեան ճակատի պատերազմները տեւեցին մինչեւ 1916, երբ կարճ ժամանակուան մէջ ոռուական բանակը չնորհիւ հայ զինուորներուն զրաւեց արեւմտեան Հայաստանի մէկ կարեւոր մասը: Ջարդերէն ողջ մնացած հայեր եկան ու տարածուեցան իրենց պապենական հողերուն վրայ եւ հայ գիւղացին աշխատանքի լծուեցաւ, երբ 1917ին պայթեցաւ ոռուական յեղափոխութիւնը, որ յեղաշրջեց ամէն ինչ:

Յեղափոխութիւնը սկսաւ հիւսիսային կողմերու ճակատներէն ու ալիքը հետզհետէ տարածուեցաւ ա'յլ վայրեր: Միլիոնաւոր ոռւս զինուորներ ձգած իրենց պատերազմական ճակատները փութացին վերադառնալ տուն: Կովկասի վրայ ալ ոռւսերը լքեցին ճակատը եւ թուրքերուն հետ խաղաղութեան դաշինք կնքելով՝ խոստացան քաշուի նախապատերազմեան սահմանը:

Կովկասի խառնակ կացութեան վերջ տալու նպատակով, 1918ին Սէյմը կազմուեցաւ երեք ազգերէ՝ հայ, վրացի եւ թաթար, որոնք ունէին տարբեր շահեր: Կովկասեան ճակատին վրայ թաթարները չէին ուղեր կոռուիլ իրենց ազգակից թուրքերուն դէմ, վրացիներ ո՛րեւէ շահ չունէին թուրքերուն դէմ կոռուելէն, իսկ հայերը ուրիշ ելք չունէին, բայց մնալ ճակատին վրայ դէն ի ճեռին ու պայքարի թուրքին դէմ: Հայութիւնը կասեցուց երեք ճակատներու վրայ դէսի երեւան յառաջացող թրքական բանակը եւ 28 Մայիս 1918 թուականին յայտարարեց Հայաստանի անկախութիւնը²⁰: Կիլիկիոյ հայ թագաւորութեան կործանումին ետք²¹ (1375), առաջին անգամ էր որ հայ ժողովուրդը կ'ունենար իր սեփական անկախ կառավարութիւնը եւ դրամանիշը, որոնց վրայ տպուած էին հայ տառերով ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ:

Հայաստանի հանրապետութիւնը թողարկեց բազմաթիւ թղթադրամներ ոռւսերէն արձանագրութեամբ²²: Սակայն, իր հրապարակած երեք գեղատիպ դրամանիշներուն համակարգը²³ կը ցոլացնէ հայ ժողովուրդին պատմութիւնը, երկար պայքարը, մշակոյթը, արուեստն ու գրականութիւնը: Այս համակարգի պատկանող 250 ոռւբլինոց դրամանիշը կարելի է նկատել կոթող մը, որուն կոնակին վրայի հայուհին իր աւանդական ճախարակով կը մարմնացնէ Հայաստանի աշխատասէր, գործունեայ եւ համեստ դուստրը: Երեք դրամանիշներն ալ տպուած են Լոնդոն՝ 1919 թուականին Waterlow and Son ընկերութեան կողմէ: Երեքն ալ ունին իւրայատուկ զրանիշով թուղթ: Զանոնք գծագրող արուեստագէտն է Արշակ Ֆէթվաճեան²⁴:

18. Ակողմ. Դրամանիշի գոյներն են՝ բաց կանանչ եւ մանիշակագոյն: Վերը կ'երեւին մանիշակագոյն վիշապներ, գլուխնին ետին դարձուցած: Աջին ու ձափին կանգնած է մանիշակագոյն Յաղթանակը. աջ ճեռքով կը բռնէ բո-

20. ՎՐԱՅԵՍՆ. Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Պէյրութ, 1952, էջ 133: HOVANNI-SIAN R. G., *The Republic of Armenia*, vol. I, 1918-1919, Լոս Անձելըս, 1971, էջ 33:

21. Հայ ժողովրդի պատմութիւն, Երեւան, 1976, հասոր Գ., էջ 784:

22. NERCESSIAN Y. T., *Bank Notes of Armenia [յատ այսու BNA]*, Լոս Անձելըս, 1988, էջ 93-113, թիւ III.1-III.35, տախտակ 13-57:

23. NERCESSIAN Y. T., BNA, էջ 114-116, թիւ III.36-III.38, տախտակ 58-78:

24. NERCESSIAN Y. T., BNA, էջ 49, ծանօթագրութիւն թիւ 15:

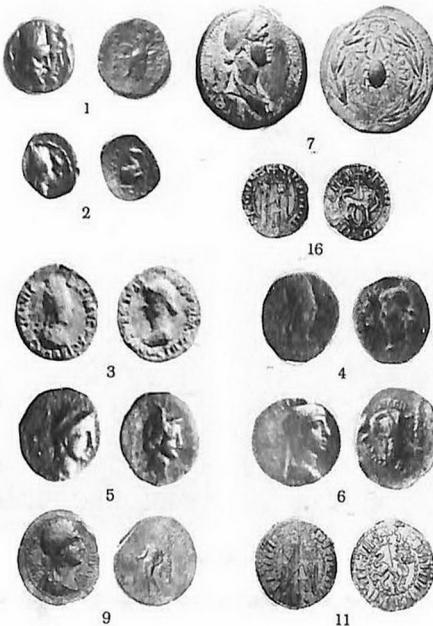
ցավառ ջահ մը եւ ձախով՝ սուր մը . ձախ ոտքով կը կոխէ իժի մը վրան: Ստորեւ ստորագրած են Ալ. Խատիսեան մինիստր նախագահի համար եւ Գր. Զաղէթեան ֆինանսների մինիստրի համար: Յայտարարութիւնները կ'ազդարարեն «Սպահովուած պետութեան ամբողջ գոյնով» եւ «Կեղծարարը պատժում է օրէնքով»: Վերը՝ աջ ու ձախ ծայրերը տպուած են թողարկման տառը (Ա. կամ Բ) ու թիւը: Խորագրութիւնը՝ արձանագրուած է հայերէն, ֆրանսէրէն ու ռուսէրէն, կը կարդացուի ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ եւ արժէնիշը՝ «Երկու հարիւր յիսուն ոռորիլի»:

Բեկողմ. Դրամանիշի գոյներն են՝ բաց կանանչ եւ մանիչակագոյն: Ձախին պատկերուած է գեղանի հայուճին, գլուխն ու բերանը ծածկուած, նստած աւանդական ճախարակին ետին ու դերձան կը փաթթէ: Ոսկիէ պսակ մը կը շրջապատէ կոյսին գլուխը: Աջին տպուած է դրամանիշի արժէքը՝ «250 ոռուալի»: Արժէքին վերեւ կը նշմարուի թեւաւոր առիւծ մը, ներքեւ՝ երկու նստած վիշապներ կռնակ-կռնակի ու բաժնուած ՀՀ տառերով: Աջին՝ փարի անկիւնը տպուած է «Երկու հարիւր յիսուն»:

Զափ 160×95 մմ.:

Լոս Աննելը - Ա.Մ.Ն.

ԵՂԻԱ. Թ. ՆԵՐՍԵՍԵԱՆ

Summary

WOMEN ON ARMENIAN THRONE AND MONEY

Y. T. NERCESSIAN

Women were portraited on Armenian money during four periods of sovereignty: the Artaxiad dynasty of Armenia, the Armenian kingdom of Commagene, the medieval kingdom of Cilician Armenia, and Republic of Armenia.

Tigranes IV and Queen Erato (2 B.C.-A.D. 1) in a jugate form, were displayed on two bronze coins of ancient Armenia. The reverse sides depict: 1) the Fortune seated to left on throne holding a conucopia, 2) the front half of prancing horse to right.

On two other bronze coins, a King Tigranes (lately attributed to Tigranes V) is portrayed on the obverse sides and Queen Erato on the reverses. Most numismatists, till recently, have given these coins to Tigranes IV and Erato.

Queen Iotape (A.D. 38-72) of Commagene, is portrayed on six different type of coins: Antiochus IV/Iotape, Antiochus IV/Iotape seated on her throne, Iotape/scorpion, Iotape/Artemis standing, Iotape/male figure standing, and Iotape/Apollo standing.

Queen Zabel and King Hetoum (1226-1271) were depicted on Cilician Armenian silver trams and half trams. The obverse presents on the left, Zabel to right but facing; on the right, Hetoum to left but facing. Both crowned and wearing royal vestments. Both holding a long cross. On the reverse, lion to right, crowned and holding a cross with left paw.

A maiden is displayed on the 250 ruble bank note of the Republic of Armenia, dated 1919. She is seated behind a spinning wheel while turning it. A halo can be seen around the head of the virgin.

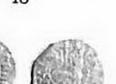
12

13

14

15

18 (կոբզապատճեն)

Տախտակ 2. Կանապէ հայ դաշին ու դրամին վլայ